

UDK:811.163.42'373.45:811.512.1](497.5-3 Slavonija)

Stručni rad

Primljeno: 10. 02. 2003.

Prihvaćeno: 04. 03. 2003.

MARTA ANDRIĆ

martaandric@yahoo.com

Turcizmi u seoskom govoru Slavonije

SAŽETAK

Članak ukazuje na udio turcizama u seoskom govoru Slavonije. U literaturi koja opisuje tursko-orientalni sloj u tradicijskoj kulturi područja bivše Jugoslavije, najčešće se govori o stanovništvu islamske vjeroispovijesti, dok područje Slavonije kao »netipično« ostaje izvan okvira interesa. Cilj bavljenja ovom temom bio je izdvojiti leksik turskog podrijetla koji postoji u seoskome govoru, a zatim, analizirajući raspodjelu i značenje turcizama u svakom pojedinom segmentu seoskoga života, utvrditi na koja je područja i kojim intenzitetom utjecao dodir s turskom civilizacijom. Posuđenice uglavnom pripadaju materijalnoj razini pa je najzastupljenija imenička vrsta. Pri tome se podrazumijeva da usvajanje novog, stranog termina ili »oznake« nije uvijek značilo i preuzimanje »označenog«, ali je sigurno nastalo kao rezultat međukulturnih dodira i utjecaja. Analiza se temelji na vrijednim monografskim opisima selâ Otok (kod Vinkovaca) Josipa Lovretića i Varoš (kod Sl. Broda) Luke Lukića koji su izuzetan izvor za upoznavanje narodnoga života i, za ovu temu veoma važnoga, seoskog govora. Popisom turcizama spomenutih kod Lovretića i Lukića tek je dijelom razotkriven sloj turcizama koji živi u slavonskom leksiku. Još se i danas u seoskom govoru može zateći mnogo veći broj, iako najčešće u fazi zaboravljanja i potiskivanja, jer uslijed brzih promjena načina života nestaju i predmeti koje su imenovali. U nadolazećim – opširnijim, temeljitim i sustavnim – istraživanjima ove teme, etnografski bi opisi, kako se ovdje vidjelo, morali zauzeti važno mjesto među izvorima.

KLJUČNE RIJEČI: turcizmi, posuđivanje u jeziku, Slavonija

1. Uvod

U seoskim govorima na području Slavonije turcizmi¹ čine najmnogobrojniji i najvažniji sloj usvojenoga stranog leksika.² To je rezultat povijesnih događaja: poznato je da je područje Slavonije gotovo dva stoljeća bilo okupirano od strane Turaka Osmanlija i time snažno izloženo novim utjecajima orijentalne turske kulture, a njima je bilo zahvaćeno i novo stanovništvo doseljavano u složenim migracijskim procesima.

Promjene u jeziku događale su se pod utjecajem raznih jezičnih i izvanjezičnih uvjeta. Usvojeni novi leksik nastao je kao odraz jezičnih, ali i društvenih i kulturnih dodira. Zbog toga je posuđivanje u jeziku u ovom slučaju, kao i inače, iznimno zanimljiva tema i za etnologe. Promatrajući jezik kao medij unutar kojega se ostvario dodir

¹ Turcizmi su sve riječi orijentalnog i drugog podrijetla primljene posredovanjem turskoga jezika, bez obzira na njihovu dublju etimologiju. Za riječi podrijetlom iz grčkoga i latinskog jezika ponekad se ne može sa sigurnošću tvrditi da su k nama dospjele upravo posredovanjem turskoga. Riječima koje su podrijetlom iz arapskoga i perzijskog jezika, a kojima turski jezik obiluje, teško su mogle dospjeti drugim putem do nas (prema: Glibanović-Vajzović, 1986: 141).

² Usp. Glibanović-Vajzović (1986: 41).

dviju kulturâ, a rezultati toga susreta ostali trajno sačuvani, cilj bavljenja ovom temom bio je izdvojiti leksik turskog podrijetla u seoskom govoru, a zatim, analizirajući udio i značenje turcizama u svakom pojedinom segmentu seoskoga života, ustanoviti na koja je područja i kojim intenzitetom utjecao dodir s turskom civilizacijom.³ Analiza se temelji na vrijednim monografskim opisima selâ Otok (kod Vinkovaca) Josipa Lovretića i Varoš (kod Sl. Broda) Luke Lukića koji su dragocjen izvor za upoznavanje narodnoga života i, za ovu temu vrlo važnoga, seoskog govora. Antun Radić, prema čijoj su *Osnovi za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu* Lovretić i Lukić pristupili bavljenju narodnim životom, savjetovao je: »Sve treba da bude zapisano upravo onako, kako narod kaže.«, te »...neka barem ne uzima ni jedne riječi, koje narod ne pozna i ne razumije.« (Radić, 1897: 73-4)⁴. U skladu s time, građa izložena u tim monografijama predstavlja velik dio jezičnog inventara spomenutih sela s kraja 19. i početka 20. stoljeća.

Analizirala sam samo leksičku razinu jezične strukture, na kojoj je učinak jezičnih kontakata najbolje uočljiv, a za cilj istraživanja je bila i najpresudnija. Osnovna pomoć u prepoznavanju turcizama, uz rječnike turskoga jezika, bili su *Rječnik turcizama* A. Škaljića, *Etimologijski rječnik* P. Skoka, *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, te *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*.⁵

U etnološkoj literaturi, posebno onoj hrvatskih etnologa u kojoj je područje Slavonije istraženo s različitih stanovišta, ova je tema ostala gotovo netaknuta. Kada se spominje tursko-orijentalni sloj u tradicijskoj kulturi, najčešće se govori o stanovništvu islamske vjeroispovijesti, a navode se neke najuočljivije i najkarakterističnije oznake odjeće, arhitekture i kuhinje, dok područje Slavonije kao »netipično« ostaje izvan okvira interesa.⁶

Riječi turskoga podrijetla iz Lovretićeve i Lukićeve monografije, čiju vrijednost u istraživanju jezika potvrđuje i to što su sustavno upotrebljavane kao izvor za *Rječnik JAZU* i *Rječnik* P. Skoka, poslužile su u oblikovanju jasnije i cjelovitije slike o zastupljenosti turcizama u seoskom životu. Izdvojene riječi nisam pokušavala sustavno uspoređivati jer njihova (ne)zastupljenost u monografiji posve sigurno ne znači i (ne)zastupljenost u seoskom govoru. Pišući ta obimna djela, oba su pisca uspjela razviti i vlastiti

³ Srdačno zahvaljujem prof. Jasni Andrić i prof. dr. Ekremu Čauševiću na mnogobrojnim dragocjenim savjetima.

⁴ U nizu monografija koje su po cijeloj Hrvatskoj nastajale kao odgovor na Radićevu *Upitnicu*, Lovretićeva se često izdvaja kao najsveobuhvatnija.

⁵ Rječnik A. Škaljića, jedini rječnik specijaliziran za taj sloj posuđenica, često nije bio dovoljan za objašnjenje i potvrdu značenja pronađenih turcizama. Zbog upitne ispravnosti Škaljićevih etimona M. Adamović je doveo u pitanje čak i »punu naučnu ispravnost i punu naučnu upotrebljivost« *Rječnika* (1973: 236). U utvrđivanje etimona, koje je vrlo složen lingvistički posao, u ovom se radu nisam ni pokušala upuštati. Ipak, nekoliko iznenađujuće pogrešnih Škaljićevih zaključaka mora se navesti: on npr. turski etimon nalazi u riječima *aldumaš*, *čunak* te *ulište*. To su primjeri koji pokazuju nedostatak autorova interesa za narodnu kulturu, što je za ovaj rad bilo od najveće važnosti.

⁶ Na tu problematiku prvi je upozorio V. Belaj (1991) analizirajući turske (orijentalne) elemente u kulturi Slavonije.

stil koji je morao utjecati na izbor riječi. Moram istaknuti da je leksik J. Lovretića puno zanimljiviji i bogatiji (pa i »ljepši«) od Lukićeva. No, vrijednost Varoškoga govora kao izvora neupitna je: tu su nađeni mnogobrojni turcizmi koji u Otoku nisu spomenuti, npr. *arman*, *zaira*, *jedžek*, *tata*. Taj je lokalitet posebno zanimljiv i po tome što su kontakti s prekosavskim »Turcima« bili vrlo živi, što je moralo utjecati na strujanje i razmjenu riječi. U izvorima se, naime, jasno luče dva »sloja« Turaka: onih Turaka čije je *haračenje* bilo nejasno sačuvano u sjećanjima ili pričama, te prekosavskih »Turaka«, stanovnika islamske vjeroispovijesti.⁷

Dodir s novom kulturom nije se, naravno, jednako odrazio na svim područjima života. Posuđenice uglavnom pripadaju materijalnoj razini pa je najzastupljenija ime-nička vrsta (Vajzović, 1999: 31). Pri tome se podrazumijeva da usvajanje novog, stranog termina ili »oznake« nije uvijek značilo i preuzimanje »označenog« (Vajzović, 1999: 40–49), ali je sigurno nastalo kao rezultat međukulturnih dodira i utjecaja.

Izdvojene riječi turskog podrijetla podijelila sam prema sadržaju; tako se moglo prilično jasno vidjeti područja njihove zastupljenosti. Svako bi se područje moglo izdvojiti prema nekim osobinama i svako ima posebne razloge i putove prihvatanja. Tako se samom podjelom postavilo mnogo pitanja; tragajući za odgovorima na njih, bilo bi potrebno proširiti izvore te nastaviti s interdisciplinarnim bavljenjem ovom temom.

Očito je da su turcizmi najmanje učestali u duhovnoj kulturi: pri opisivanju običaja, vjerovanja i prava. Kako su inače, i u Škaljićevu *Rječniku* i u rječnicima turcizama na koje često nailazimo na kraju književnih djela, najmnogobrojniji turcizmi karakteristični za islamizirano stanovništvo te nazivi iz područja državno-političke i vojne uprave, pokazalo se da je ovaj slavonski rječnik pomalo »netipičan«. Može se reći da islamizacija kao izvanligvistička činjenica koja je inače otvarala put novim terminima ovdje nije imala veliku ulogu, što potvrđuju i noviji historiografski radovi.⁸ Ako su termini iz toga područja i zastupljeni u korpusu, oni su najčešće markirani i doživljavani kao strani; tako se npr. titule turskih posjednika i vojnih službenika – *aga*, *alajbeg* i *spajija* – spominju u Otoku samo u pjesmama.

Turcizmi su vrlo slabo zastupljeni u terminologiji vezanoj uz zemljoradnju i stočarstvo (osim konjogojstva). Područja izrazite zastupljenosti su voćarstvo i cvjećarstvo, duhan, alati, odijevanje, kućni inventar i neka područja društvenoga života. Zanimljivo je da velik broj novih usvojenih riječi nosi podrugljivo značenje, te označava sukobe, tjelesne mane ili ružne predmete.

⁷ Upotreba imena »Turčin« za muslimane poznata je u mnogim dijelovima Balkana (Todorova, 1999: 305). Više o bosanskim »Turcima« iz perspektive Slavonaca v. u: Čaušević (2000).

⁸ »Stvarna slika do koje možemo doći temeljem osmansko-turske građe dat će ne više od 1/4 muslimana u 16. stoljeću, te ne više od 1/3 u 17., ali samo ako uračunavamo gradove. Bez gradova taj je postotak puno manji. Na selu je islamizirana približno polovica Požeštine, i to je jedina veća aglomeracija muslimanske raje na čitavom našem prostoru. Nekoliko muslimanskih sela nalazilo se još oko Cernika, Orahovice, Osijeka i Mitrovice, i to je sve (svugdje drugdje susrećemo, i to rijetko, izolirane slučajeve od po jedne do tri kuće). Podrijetlo tih muslimana bilo je vrlo šaroliko: razni zarobljenici, Vlasi, došljaci iz Bosne, a najmanje autohtoni živalj« (Moačanin, 2001: 43).

2. Zastupljenost turcizama u svakodnevnom životu Slavonaca

Kako zbog opsega ovoga rada nije moguće prikazati sva područja u kojima su turcizmi zastupljeni, navest ću nekoliko onih koja bi, svako svojom posebnosti, trebala stvoriti predodžbu o stanju prikazanom u izvorima, te ukazati na mogućnosti daljega rada s novim izvorima.

2.1. Tkanje, odijevanje, ukrasi

To je područje na kojemu je redovito dolazilo do usvajanja novih predmeta s njihovim nazivom; dakle, usvajanja i »označenog« i »označitelja«. Veliku zastupljenost turcizama, uz laku pokretljivost imenovanih predmeta koju je poticala živa trgovina, omogućavala je i prijemčivost za nove predmete, pa se javljaju na svim područjima: od vrsta tkanja (*ćenar, misir*) i vrsta konca (*ibrišim, tiriplik, tiftik*), do ukrasnih niti (*gajtan, srma*), novih vrsta pokrivača (*abajlija, ćebe*) i dr.

Pri opisivanju odjevnih predmeta Lovretić navodi nekolicinu orijentalnog podrijetla, ali jasno daje do znanja da oni, osim u nekim posebnim prilikama, ne pripadaju slavonskom odjevnom inventaru. To su *burundžuk* (ili *burumdžuk*), *ćepepuš*, *dimlije*, *dolama*, *fes* i *kalpak*. Dok se neki od njih spominju samo u stihovima, *burundžuk* su u Otoku nosile djevojke – *ljelje* u obrednom proljetnom ophodu: »...prikriju se te djevojke turskim burundžukom (to je tanka koprena bile, tek malo žućkaste farbe, a obrubita je zlatnom čipkom)...« (Lovretić, 1990: 324). Među predmetima koje su Slavonci odijevali, turskog su podrijetla nazivi onih koje nisu sami izrađivali nego su ih kupovali kod raznih obrtnika. Najbrojniji su ogrtači: *benjiš*, *ćurak*, *ćurakle*, *japundže* i *opaklija*. Svi su se oni izrađivali od kože i krzna. Zajedno s novim kupovnim odjevnim predmetima usvojen je i, do tada vjerojatno nepoznat, a danas nezamjenjiv, turcizam *džep*.

Turcizama ima mnogo među nazivima ukrasnih detalja na odjeći, posebice ženskoj: to je vrlo plodno područje na kojemu se razmjena odvijala još i u doba zapisivanja. Usvajanje novih predmeta poticalo je pomodarstvo, jedno od važnih podstreka seoskoj živosti. U tome je veliku ulogu imala trgovina *šamijama* i *maramama*, pokrivalima za glavu slavonskih žena. Ta je trgovina poticala održavanje dobrih odnosa s prekosauskim »Turcima«. Lovretić je prvi upozorio na tu živahnu suradnju: »Najglavniji dio odila koji je u svečane dane uvijek zlatom izvezen, jest zlatara, marama na zavoju. Sad već i takoj zlatare kažu: šamija, a nigda bila je šamija samo turska marama, koju su kriomčari privažali priko Save i ženama prodavali. Marama nije ništa na oko, jer su na njoj pod mrko mišane sve one neobične turske i farbe i šare, ali je bio običaj, pa je od starine svaka žena morala imati tursku šamiju.« (1990: 74). Krenuvši tragom *turske šamije*, etnologinja Zdenka Lechner (1958) uspjela je donekle rekonstruirati suradnju žena đakovačkoga i vinkovačkoga kraja s prodavačima »Turcima« koji su im iz Bosne, uz *šamije*, na prodaju donosili i *pulije*, *srmu* i druge niti potrebne za vezenje. Kazivačice su se sjećale kako su »Turci kazivali« da su *šamije* donijeli iz Turske. I Lechner je dokazala da su trgovci, da bi za Slavonke nabavili te sitne luksuzne predmete, putovali sve do Carigrada, Soluna i Smirne. Njezin je rad, k tome, uzoran primjer koji ukazuje na to kako je, polazeći od posuđenica, moguće razotkriti zaleđe i okolnosti njihova preuzimanja.

2.2. Voćnjaci i bašče

Broj turcizama vezanih uz vrtlarstvo neznatan je. Turskoga su podrijetla samo naziv za vrt: *bašča*, i za onoga tko radi u vrtu: *baščovan*. Turska je riječ i *bostan*, vrt u kojem se uzgajaju lubenice i dinje, i naziv onoga tko ih uzgaja: *bostandžija*. Od imena povrća turskoga je podrijetla samo *patlidžan*. Na veću povezanost s orijentalnim vrtlarstvom upućuju nazivi za tikve⁹: *misirača*, *turkaši*, *turkinje* i *turkinjice*.

Broj turcizama u cvjećarstvu prilično je velik: *čabil*, *džulašik*, *džulošik* te *džulišak*, *jorgovan* ili *jergovan*, *karamfil*, *lale* ili *lala*, *rezetli*, *sapsara* ili *sepsarovina*, *sumbul* ili *zumbul*, *šafiran*, *šeboj*, *tatula*, *tulipan*, *turčinjak*, *turski karanfil*, *zambak* i *zelenkada*. Dok neki, primjerice *turčinjak* i *turski karanfil*, već svojim nazivom otkrivaju tko ih je mogao donijeti u Slavoniju, za neke se, s obzirom na njihovo podrijetlo, posredovanje Turaka u širenju uzgoja može tek pretpostaviti. Poznato je npr. da *lala* potječe iz Turske, *zumbul* i *šafiran* podrijetlom su iz srednje Azije i južne Europe, a *šeboj* iz jugoistočne Europe (v. *Poljoprivredna enciklopedija*, 1967).

Turci su utjecali na širenje i unapređenje voćarstva (Filipović, 1970: 111). Ovdje se to odrazilo u nazivima voća: *dud*, *kajsija*, *kesten* i *zerdelija*, odnosno *zrdalija*. Za neke od njih turski je utjecaj pouzdano utvrđen: »Prvi pisani podatak o gajenju kajsija ostavio je tur. putopisac Evlija Čelebija, iz prve polovine XVII v. Turci su, s dolaskom u Evropu, preneli k nama neke sorte iz Male Azije (šam i dr.)« (*Poljoprivredna enciklopedija*, I: 558).

Turskog su podrijetla i nazivi pojedinih vrsta voća: *aršlama* (trešnja), *buzdovanlija* (jabuka), *buzdovanija* (kruška), *morgovaš* (dud) i *pamuklija* (jabuka), a na Turke upućuje i *turkinja* (jabuka).

Pri oplemenjivanju voća rabi se terminologija isključivo turskog podrijetla. I u preradi voća prevladavaju turski termini: *ošap*, *ošaf* ili *šafa* (suho voće), *šira*, *turšija* i *pekmez*. Nezaobilazno je i pripremanje *rakije*: »Turci su nam doneli ili posredovali u primanju dweju vrsta pića, koja i danas imaju ogroman značaj u narodnom životu velikog dela Južnih Slovena. Na prvom mestu je rakija (ar.-tur.), čije je spravljanje i pijenje postalo gotovo nacionalno obeležje balkanskih naroda i zadobilo velik privredni značaj« (Filipović, 1970: 112). O nedvojbenom turskom utjecaju svjedoče i nazivi dijelova opreme koja se upotrebljava kod pečenja rakije: *kazan*, *kapak* i *lula*. Turskoga su podrijetla i nazivi boca: *čutura* i *oka*.

2.3. Kućni inventar

Prema učestalosti turcizama koji se mogu svrstati u to područje, unutrašnjost slavonske kuće morala bi zračiti duhom Orijenta; kao što je poznato, to nije tako. Upravo je zbog toga ovdje potrebno spomenuti problem teško objašnjivih procesa i razloga za prihvaćanje stranih sinonima koji su nerijetko potisnuli prethodne nazive poznatih predmeta.¹⁰ Jedan od simpatičnih primjera nepotpunoga preslojavanja naziva Lovretićeve je opis škrinje za spremanje odjeće, *sanduka*: »Svaki sanduk ima mali pri-

⁹ Uvođenje uzgoja tikve posredovanjem Turaka pretpostavio je i M. Filipović (1970).

¹⁰ Slično je i područje imenovanja prostora u kojemu su, također, usvajane samo »oznake«; npr. *čaera*, *meraja*, *bajer* ili *baer*, *sokak*, *čuprija* i dr.

škrinjak (sic!, M.A.) koji se uvijek otvori kad se otvori sanduk pa se zaklopac sanduka na njegov poklopac prisloni. U priškrinjku drže novce svoje i dukate...» (1991: 42). Očito je da je riječ turskog podrijetla, *sanduk*, zamijenila stariji oblik *škrinja*, a zbog male nedosljednosti u uvođenju novih termina skriveni je *priškrinjak* zadržao svoje staro ime.

2.4. Stočarstvo i zemljoradnja

To su segmenti seoskoga života koji su ostali gotovo posve očuvani od stranih naziva. U stočarstvu, udio turcizama znatan je samo u konjogojstvu. Većina imena za konje turskoga je podrijetla: *alat*, *dorat* i *doruša* ili *dorka*, *džogat*, *čilaš* i *čilaša* ili *čilka*, *ćetan*, *kulaš* i *kulaša*, te *tatar*. U opremi konja turcizmi također imaju udjela: *češagija*, *kajas*, *kubura*, *mamuza* i *ular*. I bolesti konja nazivaju se turskim terminima: to su *karakuš* i *sakagija*.

Za razliku od terminologije kojom se imenuju pojmovi vezani uz volarstvo, koja je isključivo slavenskoga podrijetla, među terminima iz konjogojstva velik je broj usvojenih stranih riječi: iz turskoga, mađarskog (npr. (*h*)*am*, *kalančov*) ili njemačkog jezika (npr. *šaraglje*). To bi se vjerojatno moglo objasniti panonskom tradicijom konjogojstva, osmanlijskim konjogojstvom te, konačno, ulogom konjice u vojskama u kojima su se stanovnici tog područja borili.

Budući da među terminima vezanim uza zemljoradnju uopće nema turcizama, još više začuđuje usvajanje dvaju novih termina: *arman* i *tavan*. Riječ *arman* je u Varoši potisnula sigurno poznatu i važnu riječ *gumno*. Taj podatak uklapa se u sliku o neobičnom razmještanju te riječi na Balkanu: poznata je, naime, na istoku u Bugarskoj kao *harman*, te na zapadu po Bosni i Lici kao *arman*, dok se kod ostalih Južnih Slavena upotrebljava riječ *gumno*. M. Gavazzi, koji je upozorio na takvo zanimljivo područje rasprostiranja, smatra da bi se tragajući za njegovim razlozima moglo mnogo doznati i o procesima koji su do njega doveli (Gavazzi, 1938: 234).

U Otoku *tavan* označava tlo ispod obradive površine: »Pod žito oru tri put (...), a treći put pliće, tako da gvožđe raonika ne zavaća zdravog tavana« (Lovretić, 1990: 187).

2.5. Pogrdje

Novi termini prihvaćeni za imenovanje međuljudskih odnosa i naziva prema osobinama uvedeni su samo za opis nepovoljnih i izgrednih situacija. Preuzimanje tih termina upućuje na potrebu daljeg bavljenja odnosima između govornikâ jezika davatelja i jezika primatelja. P. Skok je, govoreći o riječi *galama* primijetio: »Nazivi za smutnju, svađu i buku su zaista turskog porijekla na Balkanu« (1971/I: 545). U izvorima su spomenuti: *galama*, *inat*, *jagma*, *kavga* i *zulum*. *Zulum* u oba sela označava obiteljsko nasilje.

I u nazivima i opisima osobina pojedinaca, osim neutralne riječi *šaljivdžija*, nailazimo samo na označavanje ružnih osobina. Za žene su to *ala* (izvorno ta riječ označava zvijer, a u Otoku je to naziv za inoču), *jogunica*, *nadžak baba* i *talandara*. Zanimljivo je da je u Otoku *dušmanica* naziv za vješticu. Muškarcima se pridaju ova pogrdna imena i atributi: *budala*, *čandrljiv*, *dušman*, *jogunast*, *kavgadžija*, *mamuran*, *muktaš* i *zulumdžija*. I *bečar* u Varoši ima pogrdno značenje: »...a cura se uda za udovca il za kakog bečara, najgoreg momka, samo da ima čoeaka« (Lukić, 1926: 112).

Neki od termina označavaju i zločinačku profesiju: »U našem kraju bio *ajduk* Gliša, Ciganin iz Novi Jankovci« (Lovretić, 1990: 290). U vezi s tim Lukić navodi mješovite tvorenice *bitanjžluk* i *lopovluk*. Može se pretpostaviti da turski sufiks *-luk* u tim složenicama dodatno pojačava njihovo pogrdno značenje.

U Varoši su i za duševne bolesnike postojali termini turskoga podrijetla: »...kad je ko od rođenja zatepen kažu mu ‘medo’, ‘luda’, ‘*tokmak*’, ‘*šumak*’, ‘*budaljak*’« (Lukić, 1919: 120).

Mnogobrojni su turcizmi za imenovanje fizičkih bolesti. Ipak, samo dva termina određuju unutarnje bolesti: to su *dalak* i *sandžije*. S druge strane, broj naziva vanjskih bolesti, koje su se obično prepoznavale kao *mana* te je bolesnik zbog njih često bio izvrnut ruglu zajednice, prilično je velik. Lukić nam tako i govori o bolestima navodeći (pogrdne) nadimke: »...ako nema vlasī, kažu mu *čelo*; ako ne vidi dobro ili ništa: *čoro*;...« (Lukić, 1919: 40). Lovretić nabraja da bolesnik može biti *bagav* ili *bangav*, *čorav*, *egav*, *jerav*, *sakat* i *šugav*.

2.6. Duhan i pušenje

To je tema koja se po mnogočemu nameće kao samostalna i nezaobilazna, a turcizama vezanih uz nju ima mnogo. U prihvaćanju kulture uživanja duhana u Slavoniji Osmanlije su, nesumnjivo, odigrali značajnu ulogu. Velik broj turcizama nastao je kao odraz tog procesa.: »1601–03 prenet je (duhan, M. A.) u Tursku, odatle se ubrzo prenosi na Balkan (Grčka, Bugarska, južni delovi Jugoslavije). Postoje dokumenti u dubrovačkom arhivu na osnovu kojih se može pretpostaviti da je duvan u zap. delove Jugoslavije (Dalmacija, Hercegovina) prenet preko Venecije, verovatno 10–15 godina pre ovog perioda.« (*Poljoprivredna enciklopedija*, 1967: 234).

Riječi turskoga podrijetla vezane uz tu temu su: *burmut*, *čibuk*, *denjak*, *duvan* *duvandžija*, *duvanica*, *duvankesa*, *duvanski*, *kamiš*, *lula*, i *zift*, odnosno *zipt*.

O vezi pušenja s Turcima zorno govori Lovretićev opis dječje igre »Kavana«: »To igraju najviše u šumi di ima šišaka. Od šiške naprave lulu turkinju. Odozgor ju provrte da mogu duvana metniti, a sa strane naprave toliko rupica koliko ima dice. Kamiše prave od mlječike. Nikoliko stabljika mlječike nadostavljaju sve jednu na drugu, da bude kamiš dulji. Sidnu oko lule po turski, svako uzme kamiš med dva prsta, a metnu živi ugljen na lulu. Po dva tri dima povuku svi iz jedne lule i zapivaju: (...). Kad duvan dogori, skoče svi i viču: *Izgori kavana!* Onda traže novu lulu pa se iznova igraju« (Lovretić, 1990: 481). U tadašnjem Otoku, kao i u okolnim selima, u *kavanu* takvog *orijentalnog* ugođaja moglo se, posve sigurno, doći samo kroz igru, koja je sačuvala spomen i nastala kao odraz nekog drugog vremena i prostora.

2.7. Dječje igre

Dragocjen opis dječjih igara u Otoku prava je mala riznica sačuvanih tragova dodira s turskim jezikom i kulturom. Uz pojedine riječi turskoga podrijetla (sudionici igre zovu se npr. *bostandžija*, *mušterija*, *šeširdžija*), tu nalazimo i izraze (*čik!*, *boštur*) te opise sačuvanih okamenjenih situacija, kakav je npr. prije spomenuti opis »Kavane«.

Jedna od igara je »Čik igra«. Lovretić opisuje: »Jedan žmiri, a svi se drugi sakriju. Zadnji koji se sakrije, mora viknuti *čik*, čim se sakrije« (1990: 477). Uzvik *čik* (imperativni oblik tur. glagola *çikmak*) znači izazivanje i poziv je na natjecanje.

Uzvik *boštur* (imperativ sintagme *boş durmak*, što znači stajati besposlen, ništa ne raditi) upotrebljava se u igri: »Iz kola u kolo. Kolikogod bude dice za igru, sva se povataju u kolo. Kreću se livo i pivaju: Boštur ja, boštur ti, boštur moje dvoje troje, lipa (Mara) iz kola!« (Lovretić, 1990: 479).

Među dječjim brojalicama nalazimo jednu koja je slična perzijskim brojevima od jedan do deset: »Jek, duj, trin, štar, panč, šan, elfta, ohto,inja, deš« (Lovretić, 1990: 494).

U formuli koju djeca izgovaraju kod »tjeranja« dima spomenuta je simpatična tvorenica *karadimi*: »Biži, dimi, karadimi, tamo su ti vrata i pečena jajca« (Lovretić, 1990: 599).

3. Zaključna razmatranja

Popisom turcizama spomenutih kod Lovretića i Lukića tek je dijelom razotkriven sloj turcizama koji živi u slavonskom leksiku. Još se i danas u seoskom govoru može zateći mnogo veći broj, iako najčešće u fazi zaboravljanja i potiskivanja, jer zbog brzih promjena načina života nestaju i predmeti koje su imenovali. Izvanlingvistički činovi koji su mogli utjecati na posuđivanje novih termina ovdje su samo natuknuti. Nadam se, ipak, da će ovaj rad poslužiti kao mali doprinos i putokaz daljim, temeljitijim i sustavnijim istraživanjima u kojima bi etnografski opisi, kako se ovdje vidjelo, morali zauzeti važno mjesto među izvorima. Vrijednost takvih tekstova nije samo u tome što razotkrivaju sloj »svjetovnih« turcizama koji su zaživjeli u svakodnevnom govoru seoske zajednice; u upotrijebljenim izvorima zatečeno je i nekoliko primjera koji nisu spomenuti ni u jednom od upotrebljivanih rječnika (koji su, mora se naglasiti, usmjereni na područje čitave bivše Jugoslavije). To su primjerice termin *beba*, za zjenicu oka (od tur. *göz bebeği*). Upotreba je ista kao i u turskom: »Zrikav je onaj koji sitno gleđe, škilji i privraća očima, da mu se više put bebe sakriju, pa se vidi samo ono bilo u očima« (Lovretić, 1990: 21). Posebno je zanimljiv naziv za popodnevi odmor: *uja*. Poznat je i glagol *ujati*. U upotrebljivanim rječnicima hrvatskoga jezika nalazimo ga samo kod Skoka (pod natuknicom *ola*), ali s drugim značenjem – kao naziv za dječju igru »žmurka«: »*oldimi* (Kosmet) u dječjoj igri uja tako pita dijete koje žmuri« (Skok, 1973/II: 553). Lukić nam *uju* smješta u dnevni red radnog dana: »Potlje froštuka se odma ide radit i radi se do dva sata, ponda se užina, a iza užine je uja, koja traje po podrug sata. Iza uje se ide radit...« (Lukić, 1919: 229).

Za donošenje zaključaka o razlozima i okolnostima prihvaćanja riječi bit će potrebno uzeti izvore s mnogo šireg područja. Prostorna distribucija termina mogla bi sama ukazati na seobene pokrete stanovništva. Druga, jednako važna, podjela ukazala bi na razliku među riječima koje su usvojene zajedno s predmetom koji imenuju,¹¹ i

¹¹ Ilustrativan primjer za tu skupinu riječi je npr. područje *alata*, gdje su turcizmi veoma česti. Uočljivo je da se većina termina odnosi na sitniji pribor koji se nije izrađivao, nego se morao kupiti. Trgovinom takvim priborom (npr. *čuvaldusa*, *mosura*, *zumbi*, *burgija*) bavili su se *Cigani*, a to upućuje i na njihovu ulogu u

one kod kojih su turcizmi primljeni kao sinonimi koji su zatim, nerijetko, istisnuli postojeći termin.

LITERATURA

- ADAMOVIĆ, Milan (1973). »O poreklu srpskohrvatskih osmanizama«, *Južnoslavenski filolog*, Beograd, 30, 1–2, 229–236.
- BABIĆ, Stjepan (1977–78). »Mješovite tvorenice«, *Jezik*, Zagreb, 25, 5, 129–138.
- BELAJ, Vitomir (1991). »Turski (orijentalni) kulturni elementi kod kršćanskog stanovništva Slavonije«, u: Dušan Čalić i Đuro Berber (ur.). *Znanstveni sabor Slavonije i Baranje: zbornik radova*. Osijek: JAZU, 239–247.
- BELJKAŠIĆ, Ljiljana (1962). »Orijentalni elementi u nošnjama balkanskih Slovena«, *Etnološki pregled*, Beograd, 4, 98–103.
- ČAUŠEVIĆ, Ekrem (1996). *Gramatika suvremenoga turskog jezika*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- ČAUŠEVIĆ, Ekrem (2000). »Turkološke marginalije o Relkovićevu Satiru«, u: *Matija Antun Relković i Slavonija 18. stoljeća*. Davor – Zagreb: Poglavarstvo općine – Filozofski fakultet, 233–244.
- FILIPOVIĆ, Milenko (1970). »Orijentalna komponenta u narodnoj kulturi Južnih Slovena«, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Sarajevo, 1966–67, XVI–XVII, 101–116.
- GAVAZZI, Milovan (1938). »Problem karakterističnoga razmještaja nekih etnografskih elemenata na Balkanu«, u: *Sbornik na IV. kongres na slavjanskita geografi i etnografi v Sofija*. Sofija, 231–236.
- GAVAZZI, Milovan (1991). *Baština hrvatskoga sela*. Zagreb: Otvoreno sveučilište.
- GLIBANOVIĆ-VAJZOVIĆ, Hanka (1986). »O turcizmima u srpskohrvatskom jeziku sa sociolingvističkog stanovišta«, *Književni jezik*, Sarajevo, 15, 2, 141–147.
- GLIGOREVIĆ, Ljubica (1999). »Josip Lovretić: izvorište etnoloških istraživanja«, u: *Josip Lovretić, Otok, 7. studenog 1998: prilozi sa znanstvenog kolokvija održanog u sklopu 10. pjesničkih susreta Drenovci, 6. i 7. studenoga 1998*. Drenovci: Hrašće, 7–12.
- KLAIĆ, Bratoljub (2001). *Rječnik stranih riječi*. Zagreb: Nakladni zavod MH.
- LECHNER, Zdenka (1958). »Turske šamije«, *Osječki zbornik*, VI. Osijek: Muzej Slavonije, 189–217.
- LECHNER, Zdenka (1982). »Tkalja na sjeveroistoku Hrvatske«, u: *Žena u seoskoj kulturi Panonije*. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo, 111–119 (*Etnološka tribina – posebno izdanje*).
- LOVRETIĆ, Josip (1990). *Otok*. Vinkovci: KIC Privlačica (pretisak izd. iz 1902).
- LUKIĆ, Luka (1919, 1924, 1926). »Varoš«, *Zbornik za narodni život i običaje*, Zagreb, 24, 32–238; 25, 105–175; 26, 102–138.
- MOAČANIN, Nenad (2001). *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.

širenju turskih termina. Lukić opisuje suradnju *Cigana* sa seljacima: »Ciganji ima više fela: jedni kuju, drugi vraćaje, a treći pravu korita i raznašaje po selu. Kovači kuju i prodaju burgije, svrdle i nože, a nuz to pokivaje kazane« (Lukić, 1919: 151).

Poljoprivredna enciklopedija (1967). Zagreb: JAZU.

Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika. Knj. 1–14. (1959–89). Beograd: Srpska akademija nauka, Institut za srpskohrvatski jezik.

Řječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika (1880–1976). Zagreb: JAZU.

SIKIRIĆ, Šaćir (1970). »Prilog proučavanju turcizama«, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Sarajevo, 342–368.

SKOK, Petar (1971–74). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Knj. 1–4. Zagreb: JAZU.

ŠKALJIĆ, Abdulah (1989). *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: Svjetlost.

ŠPANIČEK, Žarko (1995). *Narodno graditeljstvo Slavonije i Baranje*. Vinkovci: Privlačica.

TODOROVA, Marija (1999). *Imaginarni Balkan*. Beograd: Čigoja štampa.

Türkçe – Boşnakça Sözlük (1997). Ankara: Türk Dil Kurumu.

Türkçe – İngilizce Redhouse Sözlüğü (1997). Istanbul: Redhouse.

VAJZOVIĆ, Hanka (1999). *Orijentalizmi u književnom djelu: lingvistička analiza*. Sarajevo: Institut za jezik u Sarajevu – Orijentalni institut u Sarajevu.

VUKOMANOVIĆ, Slavko (1979). »Jezički kontakti u sinhronoj i dijahronoj perspektivi«, *Književnost i jezik*, Beograd, 26, 2–3, 309–323.

Marta Andrić

TURKISH LOAN-WORDS IN RURAL DIALECTS IN SLAVONIA

SUMMARY

The paper shows the proportion of Turkish loan-words in rural dialects in Slavonia. Works describing the Turkish-Orient cultural tradition on the territory of former Yugoslavia most frequently treated the Islamic population, whereas the area of Slavonia, being “atypical”, remained outside of the framework of interest. The goal of this paper was to isolate the vocabulary of Turkish origin that exists in rural dialects, and then to analyse the distribution and meanings of Turkish loan-words in every individual segment of rural life, to confirm the areas that were influenced by contact with Turkish civilisation, as well as the relative intensities of this contact on them. Loans mainly pertain to material culture, and therefore nouns are most frequent. In this regard, it is understood that adaptation of a new, foreign term or “label”, did not always imply adoption of the labelled “item”, although the process involved was certainly the result of intercultural contacts and influences. Analysis was based on the valuable case-study descriptions of the villages Otok (near Vinkovci) by Josip Lovretić and Varoš (near Slavonski Brod) by Luka Lukić, excellent sources for gaining an understanding of folk life and also, which is important for this, of rural dialects. The lists of Turkish loan-words given by Lovretić and Lukić only partially reveal the layer of Turkish loans that is alive in the rural speech of Slavonia. Even today it is possible to find a much larger number of them in rural dialects, although they are gradually being lost or suppressed, since rapid changes in the way of life have led to the disappearance of the items they pertained to. In future studies of this theme – more extensive, more basic and more systematic ones – ethnographical descriptions, as shown in this paper, should have a greater place among the sources.

KEY WORDS: Turkish loan-words, loans in languages, Slavonia

Marta Andrić

LES EMPRUNTS AU TURC DANS LE PARLER RURAL DE SLAVONIE

RÉSUMÉ

Le présent article étudie la présence d'emprunts au turc dans le parler rural de Slavonie. Les ouvrages spécialisés décrivant la strate turco-orientale dans la culture traditionnelle des régions de l'ex-Yougoslavie traitent le plus souvent la seule population de confession musulmane, mais ignorent la région de Slavonie, déclarée «atypique». L'objectif poursuivi ici est de relever les mots d'origine turque présents dans le parler rural, puis à l'issue d'une analyse de la répartition et des significations de ces emprunts dans les divers segments de la vie rurale, de définir dans quels domaines et avec quelle intensité le contact avec la civilisation turque a exercé son influence. Les emprunts relèvent pour la plupart du domaine du matériel, avec une majorité de substantifs. On note que l'adoption du terme ou «signifiant» étranger, ne s'accompagne pas toujours de l'adoption de son «signifié» originel, mais survient assurément à la faveur de contacts et influences interculturels. L'analyse s'appuie sur les précieuses descriptions monographiques des villages d'Otok (près de Vinkovci), par Josip Lovretić, et de Varoš (près de Slavonski Brod) par Luka Lukić, qui offrent une exceptionnelle source de connaissances sur la vie quotidienne et le parler populaire de ces lieux. La liste établie par Lovretić et Lukić ne dévoile qu'une strate des emprunts au turc contenus dans le lexique de Slavonie. Aujourd'hui encore, on peut rencontrer dans le parler rural un beaucoup plus grand nombre de ces emprunts, qui demeurent présents quoique le plus souvent tendant à devenir obsolètes ou remplacés par d'autres termes, car les objets qu'ils désignaient ont disparu à la suite des rapides changements intervenus dans le mode de vie. Ainsi qu'on le voit, les recherches à venir sur ce thème devraient réserver parmi leurs sources une place importante aux descriptions ethnographiques.

MOTS CLÉS: emprunts au turc, emprunts linguistiques, Slavonie